# TIL VA MADANIYAT INTERAKSIYASINING LINGVOKULTUROLOGIK PARADIGMASI: KONSEPTUAL, SEMANTIK VA DISKURSIV YONDASHUVLAR TAHLILI

**Allayarova Malika**

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada lingvokulturologiyaning nazariy asoslari, uning shakllanish bosqichlari hamda til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqalar tahlil qilinadi. Shuningdek, konsept tushunchasi, lingvistik nisbiylik, milliy-madaniy semantika va diskurs doirasida lingvokulturologik birliklarning ifodalanishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijasida til birliklarining nafaqat kommunikativ, balki madaniy-ma’naviy axborot tashuvchi vosita ekanligi yoritiladi.

**Kalit so‘zlar:** lingvokulturologiya, konsept, til va madaniyat, lingvistik nisbiylik, diskurs, milliy ong, semantika, frazeologiya.

Lingvokulturologiya zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganadigan muhim ilmiy yo‘nalish sifatida qaraladi. Ushbu yo‘nalish tilni faqat aloqa vositasi emas, balki milliy madaniyat, tarix va mentalitetning aks ettiruvchisi sifatida talqin etadi. Til va madaniyat o‘rtasidagi bu murakkab munosabatlar ilk bor Wilhelm von Humboldt tomonidan ilmiy asoslangan bo‘lib, u tilni “xalq ruhi”ning ifodasi sifatida ko‘rsatgan va har bir til o‘ziga xos dunyo manzarasini shakllantirishini ta’kidlagan (Humboldt, 1836). Ushbu g‘oya lingvokulturologiyaning metodologik poydevorini tashkil etadi.

XX asrda lingvokulturologiyaning rivojlanishida amerika antropologik lingvistika maktabi muhim o‘rin egallaydi. Edward Sapir va Benjamin Lee Whorf tomonidan ilgari surilgan lingvistik nisbiylik gipotezasi til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni ilmiy jihatdan asoslaydi (Sapir, 1929; Whorf, 1956). Ushbu nazariyaga ko‘ra, insonning dunyoni idrok etishi uning til tizimi orqali shakllanadi, bu esa lingvokulturologik tadqiqotlarda konseptual tahlilni muhim metod sifatida qo‘llash imkonini beradi.

Lingvokulturologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishida rus tilshunoslik maktabining hissasi alohida ahamiyatga ega. V. N. Telia til birliklarida mujassam bo‘lgan madaniy semantikani tahlil qilib, ayniqsa frazeologik birliklarda milliy-madaniy komponentlar aks etishini ko‘rsatgan (Telia, 1996). Yu. S. Stepanov esa “konsept” tushunchasini lingvokulturologiyaning markaziy kategoriyasi sifatida izohlab, uni madaniyat va til o‘rtasidagi semantik birlik sifatida talqin qiladi (Stepanov, 2001). Konsept inson ongida shakllangan va til orqali ifodalanadigan murakkab madaniy-ma’naviy birlik bo‘lib, u milliy dunyoqarashni aks ettiradi.

Zamonaviy lingvokulturologik tadqiqotlarda konseptual tahlil bilan bir qatorda diskursiv yondashuv ham keng qo‘llanilmoqda. V.A.Maslova lingvokulturologiyani til va madaniyat o‘zaro ta’sirini tizimli ravishda o‘rganuvchi fan sifatida baholab, uning asosiy ob’ekti sifatida milliy-madaniy konseptlar tizimini ko‘rsatadi (Maslova, 2001). Diskurs doirasida esa til birliklari nafaqat semantik, balki pragmatik va ijtimoiy kontekstda ham tahlil qilinadi. Masalan, siyosiy yoki diniy diskursda qo‘llaniladigan leksik birliklar muayyan madaniy stereotiplar va qadriyatlarni aks ettiradi.

Lingvokulturologiya frazeologiya va paremiologiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, aynan ushbu til qatlamlari milliy madaniyatning eng barqaror va obrazli ifoda shakllaridan biri hisoblanadi. Frazeologik birliklar hamda maqol-matallar xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti, qadriyatlari

va stereotiplarini o‘zida mujassam etadi. Shu bois lingvokulturologik tadqiqotlarda ular asosiy empirik material sifatida xizmat qiladi. V.N.Telia frazeologizmlarni “madaniy xotira kodlari” sifatida baholab, ular orqali xalqning mentaliteti va qadriyatlar tizimi til sathida mustahkamlanishini ta’kidlaydi (Telia, 1996). Demak, frazeologiya nafaqat lingvistik, balki madaniy-semantik tizim sifatida ham qaraladi.

Paremiologiya – ya’ni maqol va matallarni o‘rganuvchi soha – lingvokulturologiya bilan ayniqsa yaqin aloqada bo‘lib, unda xalq donishmandligi, axloqiy normalar va ijtimoiy tajriba umumlashtirilgan holda aks etadi. G. L. Permyakov maqollarni universal va milliy komponentlarga ega bo‘lgan birliklar sifatida tahlil qilib, ularning strukturasi va semantikasi orqali turli xalqlarning dunyoqarashini qiyosiy o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi (Permyakov, 1988). Shu jihatdan paremiologik birliklar lingvokulturologik konseptlarni aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

Turli tillardagi maqol va iboralarni qiyosiy o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy metodlaridan biri bo‘lib, u orqali umumiy insoniy qadriyatlar va milliy o‘ziga xosliklar aniqlanadi. Masalan, ingliz tilidagi “Time is money” iborasi utilitar va iqtisodiy tafakkur ustuvorligini aks ettiradi, bu esa G‘arb madaniyatida vaqtni resurs sifatida baholash kuchli ekanini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi “Vaqt oltindan qimmat” maqoli ham vaqtning qadrini ifodalasa-da, unda faqat iqtisodiy emas, balki axloqiy-estetik baholash ustun turadi, ya’ni vaqt inson hayotining eng qimmat ne’mati sifatida talqin qilinadi. Yu.S.Stepanov konsept nazariyasi doirasida bunday birliklarni “madaniy konstantalar” sifatida izohlab, ular orqali jamiyatning asosiy qadriyatlari ifodalanishini ta’kidlaydi (Stepanov, 2001).

Shuningdek, frazeologik birliklarda milliy obrazlilik va metaforik tafakkur ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ingliz tilidagi “break the ice” iborasi ijtimoiy muloqotdagi to‘siqni bartaraf etishni anglatsa, o‘zbek tilidagi “muzni eritmoq” ifodasi ham shu ma’noga yaqin bo‘lib, metaforik asosning o‘xshashligini ko‘rsatadi. Biroq ayrim hollarda frazeologizmlar to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmaydi, bu esa madaniy tafovutlar bilan izohlanadi. V.A.Maslova lingvokulturologik tahlilda aynan shu farqlarni aniqlash muhimligini ta’kidlab, til birliklari ortida turgan madaniy konnotatsiyalarni ochib berish zarurligini qayd etadi (Maslova, 2001).

Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan qaralganda, maqol va frazeologizmlar nafaqat semantik, balki pragmatik va aksiologik (qadriyatga oid) yuklamaga ham ega. Ular nutqda qo‘llanilganda ma’lum bir baholash, munosabat yoki ijtimoiy norma ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli ehtiyotkorlik va mas’uliyat qadriyatlarini targ‘ib etsa, ingliz tilidagi “Look before you leap” maqoli ham xuddi shu konseptni ifodalaydi, bu esa ayrim axloqiy qadriyatlarning universalligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ularning ifodalanish shakli va obrazlari milliy madaniyatga xos bo‘lib qoladi.

Frazeologiya va paremiologiya lingvokulturologiyaning eng muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib, ular orqali til va madaniyat o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni aniqlash mumkin. Qiyosiy tahlil esa turli xalqlarning dunyoqarashi, mentaliteti va qadriyatlar tizimidagi o‘xshashlik va farqlarni ilmiy asosda ochib berishga xizmat qiladi.

Shuningdek, lingvokulturologiya tarjimashunoslik bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lib, tarjima jarayonida madaniy komponentlarning adekvat uzatilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Til birliklarining bevosita tarjimasi har doim ham ularning madaniy mazmunini to‘liq ifodalay olmaydi, shu sababli lingvokulturologik kompetensiya tarjimon faoliyatida muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiya tilni madaniyatning ajralmas qismi sifatida o‘rganib, milliy ong, qadriyatlar va konseptual tizimlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalish tilshunoslikning boshqa sohalari bilan integratsiyalashgan holda rivojlanib, zamonaviy ilm-fan uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Wilhelm von Humboldt (1836). Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Berlin.
2. Edward Sapir (1929). The Status of Linguistics as a Science. Language.
3. Benjamin Lee Whorf (1956). Language, Thought, and Reality. Cambridge: MIT Press.
4. Telia V. N. (1996). Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects. Moscow.
5. Stepanov Yu. S. (2001). Constants: Dictionary of Russian Culture. Moscow.
6. Maslova V. A. (2001). Lingvokulturologiya. Moscow: Akademiya.
7. Permyakov G. L. (1988). From Proverb to Folk Tale. Moscow: Nauka.